

A. A. van der Woerd, *Werken zolang het dag is. Jacqueline Cornélie van Andel-Rutgers (1874-1951) gereformeerd zendeling in Midden-Java* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2004; Kampen: Kok, 2004, 415 blz., ISBN 90 435 0820 9).

De zuidelijke helft van Midden-Java was sinds 1894 het zendingsterrein van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN). Dat gebied strekte zich ruwweg uit tussen Purwokerto in het westen en Surakarta en Wonogiri in het oosten. De Javaanse christenheid die de nieuwe Nederlandse zendingsarbeiders er bij hun komst aantreffen, was grotendeels zij het niet geheel de vrucht van het werk van de Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging (NGZV), die het gebied in genoemd jaar aan de GKN had overgedragen. Deze christenheid omvatte in 1894 53 kerkelijke gemeenten en groepen, met in totaal ongeveer 5.000 zielen, van wie overigens slechts een kleine minderheid zich bij de Gereformeerde zending aansloot.

Om praktische redenen werd het zendingsterrein in zuidelijk Midden-Java na de overname opgedeeld in ‘terreinen’, die ter bewerking aan een aantal Gereformeerde Kerken in grotere plaatsen in Nederland werden toegewezen. Deze kerken waren vervolgens verantwoordelijk voor de financiering en bemanning van hun terrein — ‘bemanning’ is hier het juiste woord aangezien de Gereformeerde zending van die dagen, behalve een groot familiebedrijf, een mannenbolwerk was, althans wat de formele kant van het werk betrof.

Een der bekendste Gereformeerde zendingsterreinen in Midden-Java was ongetwijfeld de residentie Surakarta (Solo), al was het alleen maar omdat het voor de Gereformeerde zending geopend werd door ingrijpen van gouverneur-generaal A. F. W. van Idenburg, zelf ook lid van de GKN. Dit terrein werd eerst verzorgd door de Gereformeerde Kerk van Amsterdam, vanaf 1922 door die van Delft. Surakarta vormde van 1912 tot 1942 het decor van de werkzaamheden van Jacqueline Rutgers, aan wie deze dissertatie is gewijd. Haar komt de eer toe een der eerste Gereformeerde vrouwen geweest te zijn die op het zendingsveld van zich heeft doen spreken.

Jacqueline Rutgers was de dochter van de in Doleantiekringen bekende predikant en latere VU hoogleraar F. L. Rutgers. Ze arriveerde in 1900 in Yogyakarta, waar ze als verpleegster ging werken in het bekende, in 1897 geopende, Petronella Hospitaal. In 1912 trouwde ze met de Gereformeerde zendingspredikant Huibert A. van Andel, die in dat jaar uit Nederland gearriveerd was. Ze verliet hierop de zendingsdienst en vestigde zich met haar man in Surakarta.

Op basis van de besluiten van de synode van Middelburg (1896) en van de Zendingsorde van 1902, was het Gereformeerde zendingswerk onderverdeeld in drie hiërarchisch geordende diensten: van boven naar beneden de hoofddienst, de schooldienst en de medische dienst. Hieraan werden na verloop van tijd de lectuurdienst en het jeugd- en vrouwenwerk toegevoegd. De hoofddienst werd in eerste instantie opgevat als *plantatio ecclesiarum*, de vorming van zelfstandige christelijke kerken, die naar kerkstructuur, leer en belijdenis geënt waren op de Gereformeerde Kerken in Nederland. De huidige GKJ (Gereja-Gereja Kristen Jawa, Christelijke Kerken van Java) is hieruit voortgekomen.

Aldus de kerkelijk-organisatorische context, waarbinnen leven en werken van Jacqueline Rutgers geplaatst moeten worden. Van de Javaanse context verneemt de lezer nauwelijks iets en dan nog slechts voor zover die in haar levensverhaal aan de orde komt. Van der Woerd heeft gekozen voor een typisch ‘binnen-kerkelijke’, descriptieve benadering, waarbij ze weinig afstand neemt tot haar bronnenmateriaal. Als gevolg van haar wens om alle aandacht aan de persoon van Jacqueline Rutgers te schenken en haar leven, werken en theologische opvattingen in het centrum van de belangstelling te plaatsen, ligt deze dissertatie, wat onvriendelijk gezegd, in inhoudelijk en thematisch opzicht enigszins in het verlengde van de oude zendingsbladen. Van der Woerd heeft bovendien een bij uitstek Nederlandse geschiedenis geschreven, ook al speelde die zich hoofdzakelijk af op Javaanse bodem. Het ontmoetingskarakter van haar werk, of zo men wil het aspect van de confrontatie tussen de Javaanse wereld en de Gereformeerde zending blijft onderbelicht. Tevens komt de eigen dynamiek en geschiedenis van de beweging(en) die ze mede in gang heeft gezet nauwelijks tot uiting; de positie van de Javaanse vrouw en al het werk dat in andere dan Gereformeerde kringen door en voor haar gedaan werd in meer algemene zin – en ook de wisselwerking tussen beide – worden evenmin verdisconteerd. Een interessante zij het onbeantwoorde vraag is bijvoorbeeld of, en zo ja in hoeverre Jacqueline Rutgers’ werk (en dat van enkele andere Gereformeerde vrouwelijke zendingsarbeiders, die ook aan de orde komen, zij het kort) de ‘doelgroep’ voorbereid heeft op de onafhankelijkheidsstrijd, die onder meer vorm kreeg in Soekarno’s Republiek, zoals andere bewegingen gedaan hebben, sommige direct, de meeste (denk aan het onderwijs) echter indirect of onbedoeld. Een andere vraag is hoe en in hoeverre de Javaanse omgeving richting heeft gegeven aan het resultaat van de ongetwijfeld noeste en bewonderenswaardige arbeid van Jacqueline Rutgers. Op pagina 299 zegt Van der Woerd bijvoorbeeld: ‘Zij [Jacqueline en haar man] gingen hun eigen, gereformeerde weg.’ Interessant zou zijn geweest te vernemen of en zo ja, in hoeverre de Javaanse wereld hun de gelegenheid daartoe gaf.

Het is te prijzen dat in deze dissertatie leven en werken van Jacqueline Rutgers goed uit de verf komen, al zouden zij en haar generatie zich niet prettig gevoeld hebben bij de titel ‘zendeling’, die de auteur haar geeft. Op de Gereformeerde synode van Middelburg van 1896 had Abraham ‘de Geweldige’ Kuiper de term ‘zendeling’ en zijn derivaten immers als ‘een naam der zwakheid’ in de ban gedaan (Acta 1896, 70) – al was misschien niet iedereen het daarmee eens. Desalniettemin was haar inzet fenomenaal. Haar specialiteit was de bijbel- en leatuurverspreiding en het inlandse onderwijs in de residentie Surakarta, welk werk haar echtgenoot geheel aan haar overliet. Ze schreef brochures, vertaalde een Engels boekje over de islam, organiseerde de verspreiding van Javaanse christelijke lectuur, stichtte scholen in tientallen afgelegen dorpen, opende een boekhandel die behalve Midden- en Oost-Java ook Javaanse migranten op Sumatra en zelfs in Suriname bediende en stimuleerde het vrouwenwerk, onder meer door het organiseren van conferenties voor Javaansen die reeds bij dergelijk werk in hun kerk, de GKJ, betrokken waren.

Geïnspireerd door het werk van de energieke Jacqueline Rutgers en enkele andere vrouwen, zoals haar zuster Jeremina F. Rutgers, de echtgenote van B. J. Esser, Gereformeerd missionair predikant te Purbolinggo, kreeg het vrouwenwerk in het laatste

decennium voor de oorlog in zuidelijk Midden-Java een vastere plaats binnen de Gereformeerde zending. Begin jaren dertig gingen enkele zendende kerken er officieel toe over om Nederlandse 'missionaire zusters' naar Midden-Java uit te zenden, waaronder Sarah J. Bos en Louise Goemaat (1931), C. Baarbé (1935) en A. Hoeksema (1939). In enkele zendingsziekenhuizen werkten inmiddels ook Javaanse vrouwelijke zendingsarbeiders als geestelijke verzorgsters en evangelisten onder kinderen, vrouwelijke patiënten en personeelsleden.

De Gereformeerden waren echter laat, dergelijk werk was allang geen unicum meer. De tijd was er kennelijk rijp voor. Het Gereformeerde vrouwenwerk vond plaats te midden van soortgelijke arbeid van tientallen andere lokaal of landelijk opererende vrouwenverenigingen, -groepen en -organisaties, zowel van godsdienstige, politieke, onderwijskundige als meer sociaal-maatschappelijke aard. Bovendien, de eer als eerste zendingsorganisatie een vrouwelijke zendingsarbeider te hebben uitgezonden, komt toe aan de Salatiga-zending (werkzaam in noordelijk Midden-Java), die al in 1915 mevrouw P. Bauszat-Pistor naar Semarang uitzond. Haar naam zoekt men echter tevergeefs in Van der Woerdt's studie.

Tot slot enkele opmerkingen van technische aard. Het boek heeft geen voetnoten maar eindnoten, wat aanleiding geeft tot heel wat geblader. Ook ontbreken in dit boek een zakenregister en een register van geografische namen. Dat is lastig. Verder maakt de auteur ten onrechte geen onderscheid tussen gereformeerd met een kleine g (dat wil zeggen behorende tot de brede, op Calvijn c.s. teruggaande, protestants-christelijke traditie) en Gereformeerd met een hoofdletter G (lid van of behorende tot — hier — de GKN). Ze gebruikt in beide gevallen gereformeerd met een kleine g. Dat het Groene Boekje dit belangrijke onderscheid niet maakt, is geen reden dat zelf ook niet te doen.

Chris de Jong

F. de Goey, ed., *Comparative port history of Rotterdam and Antwerp (1880-2000). Competition, cargo and costs* (Amsterdam: Aksant, 2004, 264 blz., € 19,90, ISBN 90 5260 139 9).

De bekende uitspraak 'There are no rivalries so intense as seaport rivalries' (aldus een New Yorkse havenautoriteit in 1912, geciteerd bij J. P. Backx, *De haven van Rotterdam* (Rotterdam, 1929) 14) is zeker van toepassing op Rotterdam en Antwerpen sinds 1880, toen Rotterdam sterk begon op te komen. Hoewel de steden ongeveer honderd kilometer van elkaar verwijderd liggen en veel achterland, de taal en een flink stuk geschiedenis gemeen hebben, is deze rivaliteit ook in de recente jaren van economische samenwerking in EU-verband nog geenszins verflauwd. Daarom is het een goede zaak dat met moderne inzichten en methodes de ontwikkeling van beide havens opnieuw is onderzocht: waarom en hoe zijn hun overeenkomsten en verschillen ontstaan? Het onderhavige onderzoek werd verricht door economisch-historici van de universiteiten van Leuven en Rotterdam en werd gefinancierd door het Vlaams-Nederlands comité voor wetenschappelijk onderzoek.

decennium voor de oorlog in zuidelijk Midden-Java een vastere plaats binnen de Gereformeerde zending. Begin jaren dertig gingen enkele zendende kerken er officieel toe over om Nederlandse 'missionaire zusters' naar Midden-Java uit te zenden, waaronder Sarah J. Bos en Louise Goemaat (1931), C. Baarbé (1935) en A. Hoeksema (1939). In enkele zendingsziekenhuizen werkten inmiddels ook Javaanse vrouwelijke zendingsarbeiders als geestelijke verzorgsters en evangelisten onder kinderen, vrouwelijke patiënten en personeelsleden.

De Gereformeerden waren echter laat, dergelijk werk was allang geen unicum meer. De tijd was er kennelijk rijp voor. Het Gereformeerde vrouwenwerk vond plaats te midden van soortgelijke arbeid van tientallen andere lokaal of landelijk opererende vrouwenverenigingen, -groepen en -organisaties, zowel van godsdienstige, politieke, onderwijskundige als meer sociaal-maatschappelijke aard. Bovendien, de eer als eerste zendingsorganisatie een vrouwelijke zendingsarbeider te hebben uitgezonden, komt toe aan de Salatiga-zending (werkzaam in noordelijk Midden-Java), die al in 1915 mevrouw P. Bauszat-Pistor naar Semarang uitzond. Haar naam zoekt men echter tevergeefs in Van der Woerdt's studie.

Tot slot enkele opmerkingen van technische aard. Het boek heeft geen voetnoten maar eindnoten, wat aanleiding geeft tot heel wat geblader. Ook ontbreken in dit boek een zakenregister en een register van geografische namen. Dat is lastig. Verder maakt de auteur ten onrechte geen onderscheid tussen gereformeerd met een kleine g (dat wil zeggen behorende tot de brede, op Calvijn c.s. teruggaande, protestants-christelijke traditie) en Gereformeerd met een hoofdletter G (lid van of behorende tot — hier — de GKN). Ze gebruikt in beide gevallen gereformeerd met een kleine g. Dat het Groene Boekje dit belangrijke onderscheid niet maakt, is geen reden dat zelf ook niet te doen.

Chris de Jong

F. de Goey, ed., *Comparative port history of Rotterdam and Antwerp (1880-2000). Competition, cargo and costs* (Amsterdam: Aksant, 2004, 264 blz., € 19,90, ISBN 90 5260 139 9).

De bekende uitspraak 'There are no rivalries so intense as seaport rivalries' (aldus een New Yorkse havenautoriteit in 1912, geciteerd bij J. P. Backx, *De haven van Rotterdam* (Rotterdam, 1929) 14) is zeker van toepassing op Rotterdam en Antwerpen sinds 1880, toen Rotterdam sterk begon op te komen. Hoewel de steden ongeveer honderd kilometer van elkaar verwijderd liggen en veel achterland, de taal en een flink stuk geschiedenis gemeen hebben, is deze rivaliteit ook in de recente jaren van economische samenwerking in EU-verband nog geenszins verflauwd. Daarom is het een goede zaak dat met moderne inzichten en methodes de ontwikkeling van beide havens opnieuw is onderzocht: waarom en hoe zijn hun overeenkomsten en verschillen ontstaan? Het onderhavige onderzoek werd verricht door economisch-historici van de universiteiten van Leuven en Rotterdam en werd gefinancierd door het Vlaams-Nederlands comité voor wetenschappelijk onderzoek.